

III. FEJEZET.

Érmellék—Középnyr—Cserhát.

1. *Az Ákos nemzetség birtokai.* 2. *A Gutkeled-uradalom.* 3. *A Turul nemzetség Mihályfalva körüli községei.* 4. *A Hontpázmány nem Újhelyi-ágának birtokai.* 5. *Középbirtokosok — kisnemesek.* 6. *A szentjobbi apátság falvai.*

A tiszavidéki szájhagyományt jól ismerő Anonymus szerint Árpád először a „nyíri határig” terjedő földeket köve-
telte Mén-Marót fejedelemtől.¹ A megye benépesedésének viz-
sgálata igazolta, hogy a nyírségi táj végződésénél egykor való-
ban valami választóvonal húzódott. Világosan látszik, hogy
az érmelléki mocsarakba nyúló nyírségi erdők alján a kelet
felé igyekvő magyarság megtorpant és a Cserhát erdős domb-
jait betelepítetlenül maga mögött hagyva, a mai Szilágy vár-
megye területére, a Kraszna völgyébe ugrott át. Ezt az igen
korán lejátszódott folyamatot jól megvilágítja az Ákos nem-
zetség birtokainak terjeszkedése. Érmelléki birtokait a kraszna-
menti új központtal, Ákossal, összekötő falvai pontosan mutat-
ják az előrenyomulás irányát.² A tény, hogy legkeletibb bir-
tokukon alapították a pestmegyei központról elnevezett máso-
dik nemzetségi monostorukat, érzékelteti, hogy milyen korán
ment mindez végbe; véleményünk szerint a X. század folya-
mán.

Amikor a XIII. század végén már oklevelek segítségével
összeállíthatjuk a vidék képét, a különös birtokeloszlás megint
csak az előbbi feltevéssel magyarázható. A Középnyrben az Ákos
nemzetség pályii monostora körül kialakult falutömböt találjuk.
A megye északi részében ez az egyedüli birtok, amelyről több-
kevesebb bizonyossággal nem mutatható ki, hogy gazdája ki-

¹ Scriptoros, I. 59. és k. 1. — Jakubovich E.: P. mester. (Klebensberg Emlékkönyv), Bpest, 1925. 469. és k. 1. — Szilágyi Lóránd: Az Anonymus kérdés revíziója. (Századok, 1937. 1—54. és 136—202. l.)

² Álmosd, Bagos, Hosszú-, Monostorpályi, Pocsaj, Vértes — Pér, Ér-
körös, Csány, Sződemeter, Szopor. — A nemzetség birtokainak történetére l.
Karácsonyi: Nemzetségek, I. 108. és k. 1.

rályi adományból készen jutott hozzá. Az Ér alsó szakaszát és a Nyírségből is jó darabot a Péter uralkodása alatt bevándorolt két sváb lovag, Gut és Keled, elmagyarosodott utódainak Szabolcsból és Szatmárból átnyúló hatalmas uradalmi foglalták el.³ Nem lehet vitás, hogy az idegen származású Gutkeledek bármilyen korán is kerültek a Tiszántúlra, birtokaikat a magyar királyok bőkezűségének köszönheték. Szinte szemünk előtt játszódik le a megye északi csücskében a Mihályfalva körüli Turul-birtoktest kialakulása a XIII—XIV. század fordulóján. A széthulló királyi uradalom darabjaiból kovácsolták össze a szorgalmas nemzetség-tagok.

A nemzetségi birtokoktól keletre, a szatmári határtól le egészen a Berettyóig, sőt azon is túl, egy-két faluban birtokos nemes családokat találunk, akik igen sok esetben oklevelekkel bizonyíthatóan egykori királyi községekben laknak. A régi királyi, helyesebben királynői uradalom romjait, mely korábban az egész Érmelléket magábafooglalva mélyen benyúlt Szatmár megyébe, a megye északi szegletében még a XIV. század elején is felismerhetjük. Hasonló jellegű volt a Debrecen alatti vidék, mely azonban a közbeeső területek magánkézre jutásával elszakadt az előbbitől. Bizonyos tehát, hogy az Ér mellett megszállatlanul hagyott részeket a királyi hatalom vette birtokába és az első településeket is ő hívta ott életre. A királyi ispánság felbomlása után kijegecesedett új nemzetségi kereteken belül a táj képe tovább fejlődött, színesedett, de a fejlődés iránya már adva volt. Most vizsgáljuk meg időrendben haladva, az egyes falucsoportok életét, amint egyenként leválnak a királyi birtoktestről és ezzel a még királyi kézen maradt résztől eltérő útra lépnek.

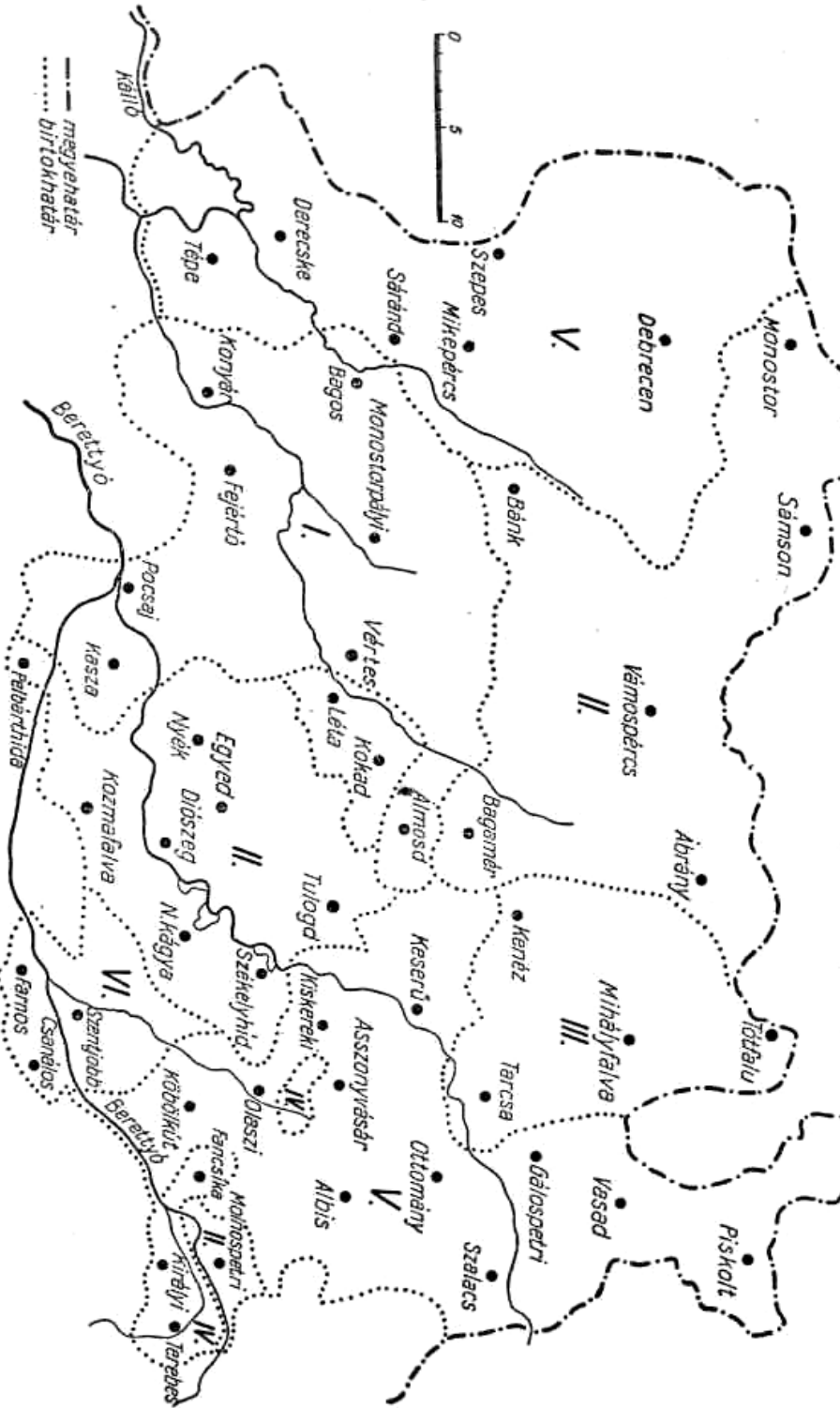
1. Legelőször az Ákos nemzetség nyírségi birtoka szakadt le. A fejedelmi törzsnek ezt a pestmegyei nemzetségét több más társával együtt a központi hatalom rendelte ide a keleti határ védelmére még a X. század elején.⁴ Az akkor birtokbavett összefüggő bihari területen később egymás mellett találjuk az ország legkülönbözőbb részeibe elkerült ágak falucsoportjait, ami csak úgy érthető, hogy vagy a közös ős, vagy ahhoz közelálló előd szerezte a jószágot és így abban leszármazottai valamennyien részesek lettek. Mindez olyan korai időpontban történhetett, amikor a lakatlanul hagyott területek tervszerű benépesítése még meg sem indult. Fel kell tehát tennünk, hogy az Ákos nemzetség lakatlan vidéken szállt meg és a később kezén talált falvak az ő telepítései.

A legkorábbi állapottal az Ákos-falvak nevei ismertetnek meg. Egykori tizenhárom községük közül tíznek a neve kétség-

³ A nemzetség és birtokai történetére .1. Karácsonyi: Nemzetségek, II. 19. és k. l.

⁴ Hóman—Szekfü, I. 123 l. és karácsonyi i. h.

Az Érmellék - Középnyr-Cserhát birtokviszonyai

I. Az Ákos nemzetség birtokai
 II. A Gutkeled
 III. A Turul nemzetség birtokai
 IV. A Hortpazmány
 V. Középbirtokosok-kisnemesei
 VI. A szentgyörgyi apátság földjei

telenül magyar.⁵ A bizonytalan Bagos és Pocsaj szláv eredetű, de magyaroknál is használatos személynévből származik és minden valószínűség szerint magyarok adták. A végül fennmaradó egy név csak a szlávból magyarázható meg (Konyár).⁶ Az Ákosok a vidék benépesítését tehát színmagyar népelemekkel végezték el, de Konyár neve, a két bizonytalan név és a honfoglalók által itt talált népekről mondottak alapján arra is gondolhatunk, hogy a Berettyó és a Kékkálló közti erekkel, tavakkal szaggatott tájon valami szláv néptöredék tanyázhatott. Tudjuk ugyanis, hogy a Pocsaj és Konyár között fekvő Esztár neve szláv, de találunk ezen a vidéken egyéb szláv nyomokat is.⁷ Hangsúlyoznunk kell azonban az itteni szlávok jelentéktelen számát, ami a falunévek arányából kiviláglik. Másként alig volna érthető, hogy a Bagoson levő szláv-magyar képzésű Rycchege nevű erdőn kívül az Ákosok területén élt szlávoknak több emléke nem maradt.⁸ Az előrebocsátottak alapján valószínűnek látszik, hogy Konyár magvát már itt találták, de a szláv-gyanús falunév ellenére sem hihető, hogy Pocsaj és Bagos is a nemzetség birtoklását megelőző időben keletkezett volna. Az Ákosok első telepítéseinek tartjuk őket, mert valószínű, hogy előbb a ligeterdős, mocsaras síkságot kezdték hasznosítani és csak azután hatoltak be a nyírségi erdőkbe.

Második települési rétegnek az erdők aljában kialakult falusort vehetjük, melynek tagjai a két Pályi, Vértes és Álmosd voltak. Benyomulásuk a nagy tölgyesekbe szintén jóval az okleveles gyakorlat kifejlődése előtt, hozzávetőlegesen a XI—XII. század fordulóján megtörtént. Monostorpályin állott a nemzetség Álmosdi Csire és Pocsaji-ágának a monostora, tehát ez épülhetett meg legelőször. Mivel a XIII. század elején már testvérközségéről, Hosszúpályiról is hallunk, feltehetjük, hogy az eredeti településimago kicsirázásától kettéhasadásáig hosszabb idő mult el.⁸ A ma már szinte egybeépült két falu közös határában való kialakulása egészen világosan látszik.

A települési keretek kitöltése a Berettyó mentén is tovább folyt. Az első rétegből való Pocsaj határában a XIII. század folyamán két újabb falu keletkezett: Kasza és Vasad. Mindkettő még a XIII. század vége előtt teljesen kialakult — Vasadra 1277-ből, Kaszára 1336-ból való az első adatunk,¹⁰ —

⁵ Álmosd, Besenyőtelek, Fejértó, Gyapoly, Kasza, Kismarja, Monostoros — és Hosszúpályi, Vasad, Vértes.

⁶ Kniezsa István szíves közlése.

⁷ Kniezsa i. m. 414. l.

⁸ 1435: Kállay, XV. R. III. 156.

⁹ 1219: VárReg. 206. — 1220: VárReg. 242.

¹⁰ 1277: Dl. 990. — 1291: Jakubovich, 298., 358. l. — 1336: Anjou, III. 260. l.

mert az anya- és az ikertelepülést ekkor már a nemzetség két különböző ágának a kezén találjuk. A XIII. század végén a nemzetségnek a Berettyó balpartján is volt egy faluja: Ó-, vagy Kismarja; minthogy azonban a szomszédban a Hontpázmány nembeli családoknak volt egy Új-, másképpen Nagymarja¹¹ nevű községük, korábbi adatok hiányában, a megtelepítőket nem tudjuk pontosan megállapítani. Lehetséges, hogy az Ákosok az ősi folyóképarti településnek megfelelően, Biharba jövetelükkor itt is megvetették a lábukat és akkor a község alapjait ők rakták le, a Hontpázmányok pedig leánynegyed, stb. fejében szerezték volna meg a határ egy részét. De ugyanennyi érv szól amellet a feltevés mellett, hogy Marját a királyi uradalom népesítette be és csak később kapta meg egyik felét az Ákos, a másikat pedig a Hontpázmány nemzetség. Bárki is telepítette meg, az idősebbik község eredete a XIII. század előtti időbe nyúlik vissza.

Az Ákosok a megye északi részében már a XIII. század elején tekintélyes darab földet mondhattak magukénak. Az egész magyar állam és nemzet belső rendszerét megváltoztató XIII. század¹² vajúdása közben az óriási kiterjedésű bihari királyi uradalom is összeomlott. A tatárjárás pusztításai csak növelték a káoszt és éppen az Ákos-birtokok sorsának alakulásánál figyelhetjük meg, hogy az általános belső zavarban milyen lehetőségek nyíltak egy megbontatlanul maradt kisebbség számára is a leszakadt, gazdáit vesztett birtokok közti terjeszkedésre. Királyaink a XIII. század eleje óta a megváltozott uralmi rendszernek megfelelően kénytelenek voltak eladományozni birtokaikat.¹³ Ennek a fordulatnak köszönhetőek az Ákosok, hogy eredeti települési területük határát átlépve, birtokukat több szomszédos faluval gyarapíthatták. A királyi adománylevelek nem maradtak reánk, így nem ismerjük azt az időpontot, amióta a községek az Ákos-falvak közösségébe tartoznak, de közvetett úton minden esetben megállapítható, hogy egykor királyi birtokok voltak.

Az egyik bihari águknak nevet adó Álmosdról már földrajzi helyzete is elárulja, hogy későbbben jutottak hozzá. Többi birtokaiktól keskeny sávban a Gutkeledék falvai vágták el, tehát abban az időben került kezükre, amikor a király a közbeeső területet a két német lovag utódjainak már eladományozta. Ezt bizonyítaná egy előttünk ismeretes formájában rendkívül gyanus 1261. évi oklevél, melyben István ifjabb király az Álmosdi Csirék ősét, akinek a birtokhoz való jogát igazoló ok-

¹¹ 1291: Jakubovich, 222. és 299. l.

¹² Hóman—Szekfű, I. 475. k. l. és R. Kiss István: II. Endre birtokreformja: a perpetuitas. (Debreceni Szemle, 1927.)

¹³ Mályusz E.: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány. 1934 167. és k. l.

levelei elvesztek, Álmosd terra birtokában megerősíti.¹⁴ Világos, hogy Álmosdhoz való jussuk adományon alapult és ezért volt szükségük írásra, merthiszen az első foglaláskor szerzett birtokaikról sem voltak leveleik, jogukat mégsem vonta senki kétségbe. A falu, úgy látszik, Csire szerzeménye és ezért nem volt benne részük a Pocsaji Pályiaknak.¹⁵ Mivel az idézett oklevél terra-nak mondja Álmosdot, a község első lakossága a tatárjárásban talán elpusztult és a későbbi középkori népesség már a Csirék telepítése.

Nyugaton Sáráncdal kerekítették ki birtokukat. Létét ez is a királyi uradalomnak köszöni, de 1219-ben legalább egy része már magánbirtokosoké.¹⁶ Ekkori gazdája, Mihály, az Ákosok töredékes családfáján nem helyezhető el, de nem feltétlenül kell Ákos nembelit látnunk benne, mert mint a későbbi birtoklástörténetből kiderül, mások is kaptak részt a faluból. Az Ákosoknak már a királyi adományozáskor szegényebb nemesekkel kellett a falun osztozniok, a XV. század elején pedig hűtlenségük miatt birtokukat vesztvé, a község teljesen a kishemeseké lett.¹⁷ Az új közösségbe került falu életéről alább még lesz szó.¹⁸

A királyi ispánság romjaiból került a nemzetség kezére a Marja körüli Besenyőtelek, melyet a Kismarjaiak 1327-ben régi híveiknek ajándékoztak.¹⁹ További sorsát nem ismerjük, bizonyára korán elpusztult. A Berettyó mentén Gyapoly megszerzésével sikerült egészen a félegyházi dombok aljáig terjeszkedniök. Gyapolyt a XII—XIII. század fordulóján alapította Gyapoly comes, egyik tekintélyes bihari család tagja,²⁰ aki azonban a tatárjárásban familiájával együtt elpusztulhatott, mert később egyáltalában nem hallunk róla. A gazdátlaná vált birtokot az Ákosok közül származó Kismarjai család szerezte meg és kapcsolta be marjai uradalmába.²¹

E mellett az új falvakkal erősödött Ákos-birtok népi ereje sem hevert tétlenül. Bár az eredeti birtoktörzs keretei már a XII. század végére kibontakoztak, a közbeeső terület jobb kihasználására még mindig adódott alkalom. Így került sor két község, Vértes és Fejértó megtelepítésére. Az idősebbik Vértes volt. Az erdők és az érmelléki táj szélére települt falu keletkezése hozzávetőlegesen a XIII. század közepére tehető, de nem lehetetlen, hogy az Ákosok népei keleti határuknak a kialakuló Gutkeled birtokkal szembeni biztosítása végett már korábban

¹⁴ Fejér, VII/3. 41. l.

¹⁵ 1516: Dl. 29631. és 1517: Muz. törzs 50.

¹⁶ VárReg. 185.

¹⁷ 1411: L. o. lt. Metal. Bihar. 4.

¹⁸ A fejezet második részében a kishemes falvak között.

¹⁹ Dl. 29115.

²⁰ 1213: VárReg. 19., 356., és 1236: Kubinyi, I, 13. l.

²¹ 1323: Anjou, II. 94. l.

megülték. Legutoljára Fejértó települt meg a Konyár körüli mocsaras vidéken. Magja valami halásztanya lehetett és keletkezése is az itteni vizek, rétek fokozottabb hasznosításával függhetett össze.²² Gyökerei a XIV. század első évtizedeibe nyúlnak vissza.

Az ősi szállásterület és az utódok szorgalma, akarata által hozzászerzett falvak között minden esetleges különbség elmosódott a XIII. század végére, amikor az egységes uradalmon a nemzetség ágai megosztóztak. A szétváló ágaknak megfelelően egyes falvak kisebb csoportokat alkottak, de amint a birtokos familiában sem történt változás, a községek népi összetétele azonos, fejlődésük iránya pedig — a XV. században elvesztett Sárándot kivéve, — továbbra is egységes maradt. Ilyen kisebb egység alakult ki a Berettyó mentén Kismarja központtal.²³ Kismarján kívül magába foglalta még Gyapolyt, Besenyőtelket és a nemzetség Bebek-Csetneki ágától a XIV. század közepén megszerzett Kaszát és Vasadot. A XV. században részben Kerekegyházát is ideszámíthatjuk.²⁴ Másik ágból származott az egymással szoros rokonságban álló Álmosdi Csire és Pocsaji Pályi (vagy a két falu egyikéről külön is nevezve Pocsaji és Pályi) család. A pályi monostortól kezdve bihari birtokaikon egyformán osztoztak, kivéve a Csirék őse által szerzett Álmosdot.²⁵ Egymás mellett birtokoltak Pocsajon, Fejértón, Konyáron, Bagoson, Hosszú-, Monostorpályin és Vértesen.

Már ebből is látszik, hogy az ősi birtok nem oszlott fel sok család között. A nemzetségből kiszakadt Kismarjai, Álmosai Csire és Pocsaji Pályi családok mindvégig tekintélyes területek felett rendelkeztek, s így társadalmi súlyukat, előkelő helyzetüket egyaránt biztosították. Szilárd vagyoni helyzetük még élesebben kiviláglik, ha más megyékben, elsősorban Középszolnokban lévő nagy birtokaikat is tekintetbe vesszük.²⁶ Anyagi helyzetük a falvak társadalmi és népi viszonyaira állandósítón hatott. A községek mindvégig magukbíró népes jobbágyfalvak maradtak, nyoma sincs annak, hogy az elszaporodott nemesek elvonnék az életlehetőséget a jobbágyok elől és így a szaporulat nagy része helyet kapott apja telkén. Meglehetősen töredékes névadataink ennek bizonyítására elegendő támpontot nem nyújtanak ugyan, azonban éppen az előbb mondottak alapján joggal tételezhetjük fel, hogy a községek-

²² 1482: Dl. 18706.

²³ A Kismarjai család és birtokai történetére I. Kállay U.: Az Ó-Marjayak nemzetsége. (Turul, 1904. 39. 1.) és 1351: Anjou, V. 502. 1. — 1342: Anjou, IV. 226. 1.

²⁴ 1328: Anjou, II. 354. 1. — 1398: Muz. törzs. 7.

²⁵ 1415: L. o. lt. 26. — 1425: Dl. 29234. — 1435: Kállay, XV. R. III. 113. — 1463: L. o. lt. 23. — 1516: Dl. 29631.

²⁶ 1479: Dl. 30220.

ben az akkori nagy néphullámszűréshöz mérten jelentős állandó réteg élt. A nemzetiségi viszonyok állandósága és az egységes telepítésnek megfelelő egyöntetűség jellemzik az Ákos-tömböt. Az alábbi táblázatból olyan egyformán színmagyar kép bontakozik ki, hogy azt az Ákosok megtelepülő népeire is jellemzőnek vehetjük. Az uradalom falvaiból fennmaradt jobbágynevek között egyetlen idegen nevet sem találunk. A bizonytalanok majdnem mind a családnevek kialakulása előtti időből való, latin alakban feljegyzett nevek, melyeknek viselői ilyen színtiszta közösségben kétségtelenül magyaroknak tekinthetők. A különböző időkből való középkori adatoknál a lakosság összetételét jobban mutatják a, sajnos, nagyon töredékes XVI. századi névsorok, melyek 57 magyar és hét bizonytalan nevet őriztek meg. Az itt talált szláv néptöredék jelentőségének értékeléséhez a földrajzi nevek adják meg a kulcsot. Az ismeretes 19 határnév közül 18 magyar és csak egy szláv-magyar összetételű (Bagoson: Rycchege).

	Személynevek				Földrajzi	
	középkori		XVI. századi		nevek	
	M.	B.	M.	B.	M.	B.
Álmosd — — —	30	17	14	—	4	—
Bagos — — —	4	—	5	—	3	1
Besenyőtelek — —	2	2	—	—	—	—
Fejértó — — —	—	1	8	2	1	—
Gyapoly — — —	10	5	4	2	—	—
Kasza — — —	4	—	2	—	—	—
Konyár — — —	12	1	—	—	1	—
Kismarja — — —	1	1	—	—	—	—
Hosszúpályi — —	5	1	10	1	2	—
Monostorpályi —	3	5	3	—	7	—
Pocsaj — — —	19	6	9	2	—	—
Vasad — — —	—	—	—	—	—	—
Vértes — — —	3	1	2	—	—	—
	93	40	57	7	18	1

2. Amikor a XIV. század elején a megnövekedett okleveles anyag fényénél a középkori Bihar vonásai kezdenek határozottabbá válni, az Érmellék és a Nyírség találkozásánál az Ákos-birtoknál jóval nagyobb nemzetségi uradalmat találunk. Tulajdonosai a Gutkeled nemzetségből, elsősorban annak egyedmonostori alágából származó familiák. A bihari Gutkeled birtokok szervesen kapcsolódtak a nemzetség nyíradonyi monostora körül kialakult óriási kiterjedésű szabolcsi és szatmári uradalmakhoz. Nyíradony körül legalább egy-egy faluban a sok családra szakadt nemzetség valamennyi egymástól távol élő ága birtokolt; ezt a jószágot tehát már a közös ős is bírta s így abban ivadékai mindnyájan részesültek. A Gut-

keledeknek a szabolcs-bihari határon való jelenlétével a XII. század legeleje óta számolnunk kell. Így a Középníri benépesítésében időrendben a második tényező a Gutkeled nemzetség volt. Később került Biharba, mint az Ákos nem és ezért attól keletre kapott helyet. Tértfoglalása Biharban a XII—XIII. századra esik, tehát már ebből gondolható, hogy korántsem várt rája olyan feladat, mint az Ákosokra: a királyi uradalom már lerakta a telepek egy részének alapjait. De a Gutkeledék telepítő munkássága is még mindig oly korán indult meg, hogy a szűkszavú és gyér tudósításokból a fejlődés gyökereit csak nehezen tapogathatjuk ki.

Ősi szállásterületük Bihar felé csak Bagamérig terjedt. Ettől délebbre fekvő birtokaik mind későbbi szerzeményeik, nem egy csak a XIII. század, vagy a XIV. század eleje óta az övék. Érmelléken lévő falvaik Diószeg, illetve az egyedi monostor körül csoportosultak.²⁷ Mivel a monostorhoz és a községekhez csak az ú.n. egyedmonostori alágból származó családoknak volt jussuk, nem tételezhető fel, hogy a nemzetség ősi birtokai lettek volna azok. Területüket az egyedmonostori ág XII. század végén élt közös őse szerzeményének tartjuk. Feltevésünket támogatja a birtok földrajzi elhelyezkedése is. A szabolcs-megyei ősi központtal összefüggő falusor Bagamér alatt megszakadt. Az Ákosok álmosdi, az Abák kakadi és a Pécz nemzetség létai jószágja keskeny sávban ékelődött az ettől délre ismét folytatódó Gutkeled birtokok közé. Az Egyed környéki vidék benépesedésének vizsgálatánál alkalmunk lesz megfigyelni, hogy az ottani középkori állapot mennyiben tekinthető a nemzetség és mennyiben a királyi uradalom munkája eredményének.

A nemzetség legrégebbi birtokai a megye mai határán kívül, a középkori Bihar legészakibb részében feküdtek. Ilyennek tekinthetjük Nyírábrányt, melyről a nemzetség tagjai 1326-ban azt állítják, hogy őseiknek még Szent István adta.²⁸ Ez csupán családi hagyomány lehetett és a falu régisége mellett szóló sokkal erősebb érvnek inkább azt vehetjük, hogy az ősi nemzetségi monostor tartozéka volt s templomának patrociniuma is egyezett a Boldogasszony tiszteletére emelt adonyi monostoréval.²⁹ A Tiszántúlra került nemzetség tagjai legkorábbi telepítéseikből még a XII. század elején rendelhették a monostor eltartására. Nyírábránynál nem sokkal később alakulhatott ki az egykor Debrecentől északra állott Monostor, az Apaj-alág temetkezőhelye.³⁰ A mai Hajdúsámson alapjait is még a XII. században rakták le. A tatárjárás után a birtok

²⁷ A monostor történetére l. Bunyitay. II. 370. és k. l.

²⁸ Wesselényi lvt. és Fejér, VIII/5. 160. l.

²⁹ 1347: Anjou, V. 14. l. — 1355: Anjou, VI. 326. l.

³⁰ 1375: Vay, 487/1—8.

egyik része valószínűleg leánynegyed fejében a Hontpázmányok kezébe került, akik a század végére Szalóksámson névvel új falut telepítettek mellé.³¹ A Gutkeledék részét Túrámsonnak nevezték.

A nagy birtokadományozások idejének beköszöntekor az Érmelléken terjeszkedtek, az északi határmenti ősi törzsbirtokuk azonban alig gyarapodott újabb szerzeménnyel. Egyedül Vámospércs eredete kétséges. A Gutkeledék egyedmonostori ágának a kezén tűnik fel,³² de a nem messze levő Mikepércs különleges viszonyai figyelmeztetnek, hogy alapításánál esetleg a királyi ispánságnak is volt szerepe. A két falu közti korai kapcsolatok feltételezésére a név azonosságán kívül más adatunk nincs és így éppen annyi valószínűsége van a Gutkeled telepítésnek, mint az előbbi feltevésnek. Az erdők közé települt falu a XIII. század elején alakult ki.

A nemzetség telepítő tevékenysége a XIII. század folyamán a tájat három újabb faluval gazdagította. Bagamér alapítója a Dunántúlra szakadt Marcaltövi-ágból származó Bagamér volt, aki a XIII. század első felében élt.³³ A falu keletkezését tehát ugyanarra az időszakra tehetjük. A Marcaltöviék messze lévő bihari birtokukat a XIV. század közepén cserébe adták³⁴ a váradi egyháznak s ezzel sorsa különvált a többi Gutkeled-faluétól. A XIII. század második felében települt meg Nyírábrány határában Kisbátor, de már a következő században beolvadt az anyaközségbe.³⁵ Kisbátornál hosszabb életű, de hasonlóképpen jelentéktelen település volt Bánháza. Fel-tűnésekor Ivánkabánházának nevezik,³⁶ alapítóját tehát a nemzetség XIII. századvégi családfáján nagy számmal található Joanka, Ivánka, Joachim nevű, báni méltóságot viselt tagjai között kell keresnünk.

Érdekkörükbe északon csak egy olyan falu került, melyről határozottan állíthatjuk, hogy nem volt az ő telepítésük: Bánk. Tatárjárás előtti hely, királyi birtok, melyet I. Károly 1317-ben a Kállay család őseinek adott,³⁷ akik újranevesítették és 1352-ben elcserélték a Gutkeled nembeli Adony fiainak Harang nevű szabolcsmegyei birtokával. Új gazdái már a XV. század elején a Mikepércsieknak adták s így ismét csak a nemzetség által benépesített terület maradt együtt.³⁸

A biharmegyei Gutkeled-birtokok másik csoportja Egyed

³¹ 1347: Anjou, V. 46. 1. és Dl. 3894.

³³ 1291: Jakubovich, 222. 1. és 1338: Zichy, I. 531. 1.

³³ 1257: Akad. I, dob. — 1292: H. O., III. 41. 1. — Karácsonyi: Nemzetségek. II. 37. és k. 1.

³⁴ 1348: Fejér, IX/6. 38. 1. és 1361: Fejér IX/6. 118. 1.

³⁵ 1279: Wenzel, IV. 177. 1. és 1355: Anjou, VI. 326. 1.

³⁶ 1321: Perényi lvt. és 1329: Dl. 2532.

³⁷ 1317: Zichy, I, 250. 1. — 1352: Anjou, V. 552. 1.

³⁸ 1408: Debr. v. lvt. ogy. 101.

körül feküdt. Az itteni falvak eredete korántsem olyan egységes, mint az északiaké. Amikor a XII. század végén a Gutkeledék az Érmelléken is megvetették a lábukat, a települések alapjait a királyi uradalom már lerakta. Ezeket fejlesztették tehát tovább, terjeszkedtek a szétbomló ispánság és annak romjain önálló életet kezdő kisbirtokos szomszédok kárára, hogy az apró ős a török pusztításban többnyire végleg megsemmisült községeknek egész sorát hívják életre.

A királyi adományból elnyert terület középpontja Diószeg lehetett.³⁹ A bihari várispánság népei ülték meg a XII. század első felében. Az új gazdák által telepített első falnak Egyedet tartjuk, ahol a birtokszerző ős még a XIII. század előtt monostort épített.⁴⁰ Teljesen a nemzetségnek köszöni létét Nagyér és Sárfő. Mindkettő Diószeg közelében, a XIII. század elején települt meg,⁴¹ de egyik sem volt hosszúéletű. A XIV. század elején jelentős Nagyér a XVI. század kezdetén ismeretlen erők hatása alatt elnéptelenedett. A Sárfőt megülő jobbágyság az egyedi monostorért vívott családi háborúságban a XIV. század közepére teljesen kiveszett, úgyhogy a Gutkeledék örökébe lépett Zólyomiaknak újra kellett alapítaniok.⁴² A Gutkeled-jobbágyság hozta létre a XIII. század végén Jankafalvát, a korán eltűnt Kútfőt, a századfordulón pedig az Ér ágai közé települt Csokalyt.⁴³

A nemzetség birtokállományát telepítő tevékenységénél sokkal jobban növelték a különböző adományok, melyeknek zöme a XIII. század közepére esik. Messze a nemzetségi birtoklást megelőző időbe nyúlik vissza Székelyhid eredete. Első lakói a központi hatalom által a X—XI. század fordulóján idetelepített székelyek voltak, akik a királyi ispántól független, önálló egységben éltek.⁴⁴ A király az értékes birtokot még a tatárjárás előtt⁴⁵ a Gutkeledeknek ajándékozta s ettől kezdve ez lett a kialakuló érmelléki uradalmuk másik pillére. A királyi is-

³⁹ 1291: Jakubovich, 222. és 299. l.

⁴⁰ 1214: VárReg. 104. — 1270: H. O., VII. 124. l. és 154. l.

⁴¹ 1270: id. okl. — 1291: Jakubovich, 222. l.

⁴² 1364: Dl. 6174.

⁴³ 1338: Zichy, I. 530. l. — 1291: Jakubovich, 222. l. és 299. l.

⁴⁴ 1213—17: VárReg. 26., 165. Az emlékezetes Tagányi—Erdélyi vitában az örök és székelyek társadalmi helyzetével kapcsolatban sok szó esett a Várad Regesztrum idézett feljegyzésének értelmezése felől. Erdélyi a magyarországi székelyekben a castrensessel egyenrangú, nem szabad és az ispánnak alávetett népelemet lát. (Történeti Szemle, 1914., 1915. különösen 1915. 550., 559. l.). Tagányi szerint külön ispán (őrnagy) alatt, saját szokásaik szerint, önálló szervezetben éltek. A bihari Sceculzaz nem katonai alakulatot, hanem alsóbb közigazgatási kerületet jelent, melynek lakosai szolgák és nem székelyek voltak. A név a bihari ispánság egyik Székelynek hívott centuriójától, vagy annak Székely, Székelyszáz nevű birtokától, székhelyétől származik. (Történeti Szemle, 1916. 307., 314. és k. l.)

⁴⁵ 1278: Wenzel, IX. 196. l.

pánság megszervezésének első szakaszában, a X—XI. század fordulóján keletkezett az Ér nádasai között Nyék, melyet István ifjabb király 1265-ben a Gutkeled nembeli Kozmának adományozott a bihari várföldek közül.⁴⁶ Az oklevél határozottan megmondja, hogy pusztá földként került a nemzetség kezére, mert lakosai a tatárjárásban kivesztek. Újranépesítését a Gutkeledék végezték el a XIV. században, de a következő században lakosai ismét elhagyták és akkor beolvadt valamelyik életképesebb szomszédja határába,⁴⁷ Székelyhiddal együtt kaphatták meg a középkor elején jelentős Patát, melyet a XII. században a várispánság telepített.⁴⁸ Kialakulva kerültek át a Gutkeled-falvak közé és életüket ott minden zökkenő nélkül folytatták Tulogd, Kágya, Pelbárthida. Mindhárom község még a XIII. század előtt megtelepült. Pelbárthidát régi nevének, Vadásznak⁴⁹ bizonyosága szerint, egykor királyi vadászok lakták s mai nevét eladományozása után egyik birtokosa, Privard comes által, a Berettyóra épített fontos hídjától nyerte. Kágya nem lett teljesen az övék, mert egyik részét már előzőleg a várjobbágy Hodosi Jakó család ősei szerezték meg.⁵⁰ Így az eredeti határokon belül két falu települt meg: a Gutkeledék Kiskágyája, mely a királyi alapítású községgel azonos és az újabb Nagykágya. Hasonló volt a helyzet Félegyházán is, ahol azonban a Gutkeledeknek jutott Dorogfélegyházának, Dorogegyházának hívott részt jóokkal tartjuk a nemzetség telepítésének.⁵¹ A régi, hihetőleg conditionarius-nemes lakók tulajdonában maradt rész megőrizte a Félegyháza nevet. Sorsa a Dobi Dorog-ág kihaltával elvált a Gutkeledektől.

Még nagyobb jelentőségű volt a változatos multa visszatekintő Kozmafalvára, régi nevéen Létára, hogy ez a nemzetség szerezte meg. Egykor nyilván bihari várföld volt, de már 1229-ben magánbirtok.⁵² A tatárjárás után a bolondóci vár eltartására rendelték. A század végén királyi tárnokok kapták meg, aki 1291-ben Gutkeled nembeli Kozmának adták el.⁵³ A vásárolt birtokon lehetett valami település, de a középkori Kozmafalvát mégis az új gazda alapításának vehetjük.

Egészen késői szerzeményük Kóly. Alapításában nem volt semmi szerepük. A falu életében sem jelentett változást, hogy az ő tulajdonukba került, mégis itt említjük meg, mert

⁴⁶ Fejér, VI/2. 389. l. — Eredetije: Ernst 2834 és 389.

⁴⁷ 1307: Muz. törzs. 3. — 1358: Anjou, VII. 71. l. — 1438: Dl. 13152.

⁴⁸ 1280: Zichy, I. 45. l.

⁴⁹ 1277: Dl. 990. — 1280. id. okl.

⁵⁰ 1291: Jakubovich, 298. l.: „villa Kaga Chak comitis, Kaga Cosme comitis.”

⁵¹ 1270: H. O., VII. 124. l. és 1326: Muz. törzs. 12. — 1333: Muz. törzs. 29.

⁵² 1229: VárReg. 356.

⁵³ 1291: H. O., VI. 360. l.

később egybeforrott a Gutkeled-tömbbel. Alapítójának a királyi ispánságot tekinthetjük. Ennek felbomlása után a Pók nemzetség kapta meg, 1326-ban pedig a birtokaik közé ékelődő falut a Gutkeledek végleg megvásárolták.⁵⁴

Az egységes területen kívül, többi falvaiktól távolabb is volt három községük. Egyik sem az ő telepítésük, hanem mind-egyiket készen kapták a szétszakadó királyi gazdaságból. A Berettyó völgyében fekvő Monospetrít 1270-ben az egyedi monostorhoz tartozó falvak között sorolják fel, tehát már régebben a nemzetség kezére kerülhetett.⁵⁵ A szomszédos Vedresábrányon való birtoklásukról csak 1334 óta maradtak adataink,⁵⁶ de aligha kétséges, hogy a két község egyszerre jutott tulajdonukba. Megtelepítésük a középszolnoki várispánságnak tulajdonítható és ezért is számították őket sokáig oda.⁵⁷

Láttuk, hogy a Gutkeled nemzetség a XIV. századra mint fogta össze az omladozó királyi ispánság érmelléki falvait s azokból, meg a saját népeivel alapított községekből miként kovácsolta össze azt a hatalmas szervezetet, mely őt is túlélve, szabályozta a bihari jobbágyság tekintélyes részének életét. A megye északi határsávjának benépesítésében övé volt a vezetőszerep, s bár az Érmelléken a várispánságé az elsőség, tevékenységét itt is egész falusor hirdette. A nemzetség egyed-monostori ágából származó Székelyhidi, Jankafalvi, Diószegi, Pelbárthidi, Adonyi családok a XV. század elejére mind kihaltak s így nem volt rá idő, hogy őseiktől örökölt vagyonuk túlságosan felaprózódjék. A királyi fiscusra szállott birtokaikat majdnem teljesen egy család, a szerencsétől hirtelen magasra emelt Albisi Zólyomi familia kapta meg.⁵⁸ Alig néhány falu került más, elsősorban leányági birtokosok kezébe.⁵⁹ Az együtt maradt birtoktörzs tehát továbbra is teljes egészében jobbágytartó községekből állott.

A Gutkeled-vidék nemzetiségi viszonyait vizsgálva, a különböző eredet és kezdet ellenére is, teljesen azonos helyzetet találunk. A falunevek bizonyossága szerint a királyi és nemzeti telepítésű falvak első lakói között semmi különbség sem volt. Az egykori 26 bihari Gutkeled birtok közül, tekintet nélkül az eredetre, 21-nek a neve vitán felül magyar. A fennmaradó, bizonytalannak vett öt falunév közé Bagamért, Csokalyt, Kágyát, Kólyt és Vámospércset számítottuk.⁶⁰ Bagamér szláv személynév, de minthogy a megtelepítő Bagamér kétség-

⁵⁴ 1326: Anjou, VII. 71. 1.

⁵⁵ H. O., VII. 124. 1.

⁵⁶ 1344: Esterh. R. 47. T. 5.

⁵⁷ 1445: Dl. 13839 és 14349. — 1215: VárReg. 128.

⁵⁸ Magyar Tört. Tár, IX. 125. 1.

⁵⁹ Vedresábrány, Félegyháza, Pelbárthida.

⁶⁰ Kniezsa I. szíves közlése.

telenül a Gutkeled nemzetség tagja volt,⁶¹ szó sem lehet arról, hogy a falut szlávokkal alapították volna. A másik négy név semmiféle határozott nyelvi jelleget nem árul el és így, mint ismeretlen eredetűek, de minden valószínűség szerint magyarok, kerültek a bizonytalanok közé. Az első megszállókat teljes tömegükben magyaroknak mutatják a földrajzi nevek is. 51 határnév közül az első tekintetre csak kettő nem kétségtelenül magyar: Bagamér erdő és Tulogdról a latin alakban feljegyzett Szt. Mihály-hegye (promontorium S. Michaelis Archangeli). Tulajdonképpen tehát ezek is magyaroknak tekinthetők, mert Bagamér névadója magyar volt, a latin alak pedig a színmagyar községben minden bizonnyal magyar nyelvű nevet takar. Az egyedüli idegen név Félegyházáról maradt, a ma is meglevő szláv eredetű Eszteró nádas neve.⁶² Ilyen előzmények után megérthető az az eredmény, amelyet a lakosság összetételéről az alábbi táblázatban nyerünk. Csupán adataink hiányossága az oka, hogy az ittélők magyarsága nem válik még jobban érzékelhetővé. A családnevek kialakulása előtti időből származó latin nevek a magyarság arányszámát nagyon lerontják. Töredékességükben is jól mutatják ezt a XVI. századi névsorok, melyek a falvak lakosságának legalább is egy-egy részét ismeretik meg abban a korban, amikor a nevek már megszilárdultak. Ezekben egyszerre felszökkent a magyar nevű jobbágyok száma.

A mindenfelől csak magyarokkal érintkező birtoktest nemzetiségi összetételében egészen a középkor végéig semmi lényeges változás nem történt. A későbbi földesurak buzgalma két-három helységbe idegen elemeket hozott, de ezek menthetetlenül elmerültek a környező magyar tengerben. Az idegenek első csoportja török elől menekülő délszlávokból állott, akiket a XV. század folyamán Egyeden és Sáfőn telepítettek le. Az egyedi Rác-utca lakóinak névsora 1493-ból jól mutatja beolvadásuk előrehaladását.⁶³ Településük névváltozatai döntő bizonyítékot szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy a XV. század óta a megyében elszaporodó Tót nevű jobbágyok többnyire délszlávok voltak: egyaránt nevezik Rácfalunak és Tótfalunak. Idegeneknek a magyar néptestbe való újabb beültetése már a török pusztítással kapcsolatos. A XVI. század vége felé Monostorpetribe románokat hoztak. A falu régi magyar lakosságával való keveredés megfigyelhető, de elmagyarosodásuk már nem következhetett be, mert a háborúk mindkét népelemet elsodorták.⁶⁴

⁶¹ Karácsonyi: Nemzetségek, II. 37. és k. l. — 1257: Akad. I. dob.

⁶² Kniezsa I. szíves közlése.

⁶³ Dl. 8291.

⁶⁴ 1554. és 1599. évi dica.

	Személynevek					Földrajzi nevek		
	Középkori			XVI. századi		M	I	B
	M	I	B	M	B			
Éradony — — —	3	—	5	27	5	4	1	2
Nyírábrány — —	4	—	8	—	—	1	—	—
Vedresábrány —	20	—	—	23	4	—	—	—
Bagamér — — — —	—	—	—	—	—	3	—	—
Bánháza — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Bánk — — — — —	5	—	3	1	—	10	—	—
Kisbátor — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Csokaly — — — —	2	—	—	4	6	—	—	—
Diószeg — — — —	10	—	11	188	25	—	—	—
Egyved — — — —	23	3	8	67	17	1	—	—
Félegyháza — — —	9	—	—	—	—	8	1	—
Jankafalva — — —	2	—	—	—	—	—	—	—
Kiskágya — — — —	11	—	14	14	1	—	—	—
Kólv — — — — —	9	—	4	—	—	—	—	—
Kozmafalva — — —	3	—	1	—	—	—	—	—
Kútfő — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Monostor — — — —	3	—	—	—	—	2	—	—
Nyék — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Palta — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Pelbárthida — —	5	1	6	12	5	6	—	—
Molnospetri — —	7	—	1	82	19+5	román	—	—
Vámospércs — —	2	—	—	—	—	—	—	—
Sámson — — — — —	6	—	2	11	2	5	—	—
Sárfő — — — — —	3	—	13	5	—	—	—	—
Székyhid — — — —	47	—	22	24	4	—	—	—
Tulogd — — — — —	34	—	5	17	4	6	—	1
	208	4	103	475	92+5	46	2	3

3. Minél jobban közeledünk a vidék keleti széléhez, annál élesebben bontakozik ki a királyi ispánságnak, mint egyedüli telepítési tényezőnek a jelentősége. Találunk ugyan a XIII.—XIV. század fordulóján a szatmári határ mentén még egy nemzetségi birtoktestet, de erről alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy szerepe nem volt több, mint a királyi uradalom néhány kialakult falujának bizonyos ideig egy szervezetbe való összefogása. Az uradalom kialakulása már az oklevelekben gazdagabb XIII. század végén és a következő század elején ment végbe, az egyes falvak eredete felől tehát nem lehetünk kétségekben. Nemzetségeink multjának legavatottabb kutatója, Karácsonyi János a Turul nemnek csupán bihari ágait ismeri és itteni törzsökös megszállónak tartja őket,⁶⁵ az alábbiakból azonban kiviláglik, hogy ősi birtokaik a Berettyó felsővölgyében és nem az Érmelléken feküdtek. Érmelléki birtokaik középpontja

⁶⁵ Karácsonyi: Nemzetségek, III. 116. és k. l.

a mai Érmihályfalva volt. 1270-ben Turul comes özvegye, Geregye nembeli Écs fia Pál leánya, Annus a Nyírben Szalacs közelében lévő Mihály prédiomot Roffal együtt unokája férjének hagyta.⁶⁶ Tudjuk, hogy a dunántúli Pál comes IV. Béla uralkodása alatt kapott a bihari ispánságból nagy birtokokat, tehát feltesszük, hogy Mihályfalvát is így szerezte meg s később hozományul adta leányának. E feltevés ellen szól, hogy Mihályfalvát később a Turul nemzetség kezén találjuk és csak Roff lett az örökösöké, — Mihályfalváról, mint férje birtokáról, az özvegynek tehát nem lett volna joga rendelkezni⁶⁷ — vagyis a község a királyi uradalomból egyenesen a Turulok tulajdonába kerülhetett. De az is lehetséges, hogy a lakosság a tatárjárásban nagyon megritkult és a még 1270-ben is pusztának nevezett birtokot a század végén a Turul nem népesítette be újra. Így a középkori község részben az ő munkája eredményének is tekinthető. Mivel pedig erre haladt Szalacson át az erdélyi sókereskedelem útja s így vámja, piaca nagyjelentőségű volt, hamar a többi település fölé emelkedett.⁶⁸

Ezt a nemzetséget tartjuk a tatárjárásban elpusztult Györgyegyháza újraalapítójának is.⁶⁹ Mihályfalvával ellentétben itt mindent egészen előlről kellett kezdeniök. Az új település azonban nem volt életképes és a XVI. századra tanyává sorvadt össze. A nemzetség egyik ágát alapító Szerefil comes a XIII. század előtt bizonyosan megtelepült Érkenézt a század vége felé szerezte meg, úgyhogy ahhoz a többi rokon családnak semmi jussa sem volt.⁷⁰ Ugyancsak a királyi uradalomban alakult ki Tarcsa és Tótfalu.⁷¹ Tótfalut a XIII. században Mihályfalva széles határai közé telepített szlávok alapították, Tarcsa eredete azonban sokkal korábbi időbe nyúlik vissza. Lőrincz mester, a nemzetség Kassánál vitézkedő tagja, 1326. előtt kapta királyi adományként Pusztaapátit és Értarcsát.⁷² Apátit, neve után ítélve, egyháziak alapították, de mindkét falu már az adományozás előtt magánbirtok. A Turulok által összekovácsolt mihályfalvi uradalom nem bizonyult hosszúéletű alakulatnak. Ősi jószágaik Berettyószéplak környékén feküdvén, érmelléki birtokaikról korán lemondtak. Tarcsán már 1338-ban a Csanád nemzetséggel közösen birtokoltak, a kezükön maradt részt és Pusztaapátit pedig 1351-ben hozományként Olaszi Marótnak adták.⁷³ Györgyegyházát a váradi káptalan szerezte meg, Ke-

⁶⁶ Fejér, V/1. 84. l.

⁶⁷ 1327: Dl. 28896.

⁶⁸ 1312: Sztáray, I. 40. l. — 1459: L. o. lt. 70.

⁶⁹ 1292: H. O., III. 41. l. — 1313: Muz. törzs. 8.

⁷⁰ 1291: Jakubovich, 298. l. és 1327. id. okl.

⁷¹ 1329: Dl. 2532. — 1352: Dl. 29469.

⁷² 1326: Sztáray, I. 53. l.

⁷³ 1338: Károlyi, I. 128. l. — 1351: Kállay, XIV. No. 52.

nézen és Mihályfalván pedig több család osztozkodott.⁷⁴ A községek tehát a XV. századra kisebb részekre szakadoztak, de ez a körülmény a lakosság társadalmi rétegződésében nagyobb változást nem okozott. Olyan családok jutottak ugyanis itt néhány portához, amelyeknek másutt tekintélyes birtokaik voltak.⁷⁵

A hat érmelléki Turul-falu első megülői a királyi uradalom népei közül kerültek ki. A telepések nemzetiségét kutatva, azt találjuk, hogy két falunév mutat szláv lakosságra: Kenéz és Tótfalu. Kenéz szláv nyelvű alak, de a szó a magyarok között sem volt ismeretlen⁷⁶ és a megye másik Kenéz nevű faluja is színmagyar vidéken állott. Itt azonban, mivel Kenéz mellett egy Császló nevű falut is találunk, valószínűleg szlávokra kell gondolnunk. Tótfalu neve ugyan magyar, de éppen a névben rejlő ellentét teszi bizonyossá, hogy szláv lakossággal kell számolnunk. Hangsúlyozzuk, hogy ezek a szláv telepítések a vidék benépesedésének két, egymástól távoleső fokán történtek és az elsőt a magyarság már körülbelül elnyelte, amikor a másik alapjait megvetették. Beolvadásuk a színmagyar környezetbe gyorsan és teljesen végbement. A jobbágynevekben éppenúgy nem maradt semmi nyomuk, mint a földrajzi nevekben.

	Személynevek				Földrajzi nevek	
	Középkori		XVI. századi		M.	B.
	M.	B.	M.	B.		
Pusztapáti — — — —	1	—	17	—	—	—
Györgyegyháza — — — —	—	—	—	—	—	—
Érkenéz — — — — —	2	1	—	—	—	—
Mihályfalva — — — — —	4	3	19	3	7	—
Értarcsa — — — — —	2	1	56	6	8	1
Tótfalu — — — — —	—	—	—	—	—	—
	9	5	92	9	15	1

4. A Cserhát keleti oldalán és a Berettyó partján a széteső királyi uradalom falvaiból még egy nemzetségi birtokcsoport formálódott ki: a Hontpázmányok Ujhelyi-ágáé.⁷⁷ Véd, Fancsika, Királyi és Terebes tartoztak hozzá. A középbirtokosok falvaitól meg-megszakítva, nem alkotott idegen testet, hanem a fejlődés során teljesen hozzáhasonult a középnemes környezethez. A terület már majdnem teljesen kialakult állapotban került a XIII. század vége felé a nemzetség kezére. Védről

⁷⁴ 1374: Stat. 38. l. — 1416: Dl. 10470. — 1407: Esterh. R. 47. D. 15.

⁷⁵ Szepesi, Félegyházi, Domahidy, Álmosdi Csire, Esztári, Madarászi, Fudi, stb.

⁷⁶ Kniezsa I. szíves közlése.

⁷⁷ Komáromy A.: A Hunt—Pázmán nemzetség ugocsai ágazata. (Turul VII. (1889) 145. és k. l.)

és Terébesről a XIII. század elején írásos adatok szólnak.⁷⁸ Királyit forrásaink csak a század vége óta említik, amikor a Hontpázmányoké, de neve nem hagy kétséget a felől, hogy eredetét még a királyi birtoklás korában kell keresnünk.⁷⁹ A nemzetség telepítésének csupán a mai Vedresábrány melletti Fancsikát tarthatjuk. Ezt a Fonchuka nevű földet — a Berettyó mellett — 1278-ban Felicián két fia, Pázmány és Fancsika egyik rokonuknak cserébe adta.⁸⁰ Mivel Fancsika comesről és birtokáról 1294-ben is hallunk,⁸¹ a falu megalapítását neki tulajdoníthatjuk. Ha ugyanis azt tételeznők fel, hogy az elcserélt „föld” lakatlan volt, nem tudnók megmagyarázni, hogy miért róla nevezték el a falut. A nemzetségnek ez az ága Ugocsa megyében is tekintélyes birtokokkal rendelkezett,⁸² de a belőle kiszakadt családok sorsa megakadályozta, hogy a négy falu önálló uradalomként ékelődjék a középirtokok közé. A XIV. század folyamán elterebélyesedett ágak tagjai között a községek határa apró darabokra oszlott és így viszonyaik hasonlóak lettek a szomszédjaikéhoz. Az Újhelyi levéltárban fennmaradt zálogosításról szóló sok oklevélből megállapítható, hogy egy-egy család birtoka három-öt jobbágytelek között mozgott, ez pedig teljesen megfelel a Kőbölkútiak, Olasziak, stb. színvonalának. Biharban ezek a családok nem hanyatlottak le a kisenemesség színvonalára, mint Ugocsában,⁸³ a fejlődés azonban ebben az irányban haladt, míg a török pusztítások új helyzetet nem teremtettek. A Hontpázmányok falvai, Fancsika kivételével, mint az egész Cserhát, a királyi uradalom részeiként alakultak ki, fejlődésük is alig különbözött amazokétól, tehát feltehetjük, hogy nemzetiségi viszonyaik is hasonlóak lehettek — aminthogy valóban hasonlóak is voltak. A községeik neve a szláv eredetű, de magyarosan képzett Terebest⁸⁴ leszámítva, mind magyar. A bizstramenti faluban a szlávokat később a beszivárgó románság váltotta fel.

	Személynevek						Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi			M.	B.
	M.	I.	B.	M.	I.	B.		
Fancsika	—	—	2	6	2	5	—	—
Királyi	12	—	9	—	—	2	1	—
Terebes	1	1	4	—	—	5	—	—
Véd	9	—	7	20	3	16	—	—
	22	1	22	26	5	28	1	—

⁷⁸ 1215: VárReg. 129., 216.

⁷⁹ 1291: Jakubovich, 300. l.

⁸⁰ 1278: H. O., VIII, 443. l.

⁸¹ Ujh: Dl. 38133.

⁸² Szabó: Ugocsa. 68. és k. l.

⁸³ U. o. 71. l.

⁸⁴ U. o. 525. l.

5. A megismert négy nemzetségi birtoktestnek a Beretytyótól a megye északi határáig nyúló széles sávja szelte ketté a vizsgált területet. A Debrecen alatt le egészen Sárándig elterülő rész annyi hasonlóságot mutat a nemzetségi birtokoktól keletre eső féllel, hogy a telepítési tényezők azonosságát joggal tételezhetjük fel. Éppen ezért, tekintet nélkül a két rész szétválasztottságára, együtt tárgyaljuk őket. Az így összefogott falvak a vidék településeinek majdnem a felét teszik ki. Ilyen nagy falutömegnél a rokonvonások mellett természetesen ellentétek is megfigyelhetők, de ezek többnyire onnan erednek, hogy egyes községek valami külső erő érvényesülése következtében másként fejlődtek, mint a többség. Eredetük azonban minden bizonnyal egy volt.

Láttuk, hogy minél inkább közeledünk a megye északkeleti határához, annál szembetűnőbb a királyi ispánság telepítő munkája. A nyíri erdők jórésze, az Érmellék, az egész Cserhát egykor királyi birtok volt és az itteni települések legrégebbi rétegét az uradalom népeinek terjeszkedése bontakoztatta ki. A szatmár-bihari határon még a XIII—XIV. század fordulóján is hatalmas kiterjedésű királynői birtok állott, mely az egykori királyi uradalom töredékének tekinthető.⁸⁵ A XIII. századi nagy gazdasági és társadalmi átalakulás következtében a falvak magánkézre kerültek, legtöbb esetben a királyi ispánságban vezetőszerpet játszó réteg tagjainak tulajdonába. Így alakult ki a nagy uradalmak közt egy falutömb, mely jómagukbíró, egyenlő anyagi színvonalon élő középnemeselek birtokaiból állott. Az eredetileg 1—2—3 faluban birtokos familiák között később bekövetkezett a rétegeződés. Ha nemcsak a Zólyomiak vagy Szepesiek nagybirtokosok felé ívelő pályáját figyeljük, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyes falvak fejlődése már a XV. században különböző utakra lépett. A többség megmaradt jobbágytartó nemesbirtoknak, néhány azonban határozottan kismemes-községgé van fejlődőben.⁸⁶

A megye északnyugati határán rekedt falucsoport közép-pontjául Mikepércset tekinthetjük. Ma ez az egész terület, Sáránd kivételével, Hajdú megyéhez tartozik, de minthogy régen kialakulásától kezdve állandóan Biharhoz számították, szólnunk kell róla.⁸⁷ Mikepércs még a XIII. század előtt települt meg a bihari vár erdőiben. Várjobbágy birtokosainak kihalása után 1270-ben a hasonló származású Pércsi familia ősei kapták adományul.⁸⁸ Másik falujukat, Kötelest, már ők telepítették, legkésőbb a XIII. század második felében. Ez először Szabolcs megyéhez tartozott és csak gazdái bihari térfoglalása után

⁸⁵ Érvasad, Szalacs, Asszonyvásár, Tárnak stb.

⁸⁶ Kencse, Mikola, Felapáti.

⁸⁷ Az itt nem érintett községek vázlatos történetét l. Ecsedi I.: *Eltűnt pusztafaluk Debrecen határában.* (Föld és Ember, IV. (1924.) 65. és k. 1.)

⁸⁸ 1270: Wenzel, III. 274. l.

került át megyénkbe. Korai adatok hiányában Szepes és Pacz keletkezését nem látjuk tisztán, de jó okból gondoljuk, hogy az előbbi szintén királyi alapítású hely, az utóbbi pedig talán már a Szepesiek telepítése. Mindkét család megmaradt jómódú középnemes birtokosnak, sőt a Szepesiek a középkor végére nagybirtokosoknak is nevezhetők. A közeli Sáránd sorsa nem volt ilyen egyenesvonalú. Az ispánság népei alapították, de már a XIII. század elején magánkézre került.⁸⁹ Egy részét az Ákos nemzetség szerezte meg, másik felén pedig több nemescsalád osztozott. 1411⁹⁰ után teljesen a nemeseké lett és fejlődése ezzel a kisnemesi színvonal felé billent. A királyi uradalom területén keletkezett Derecske és Tépe is. A Kalló partjára települt két falu sorsa a XIII. század végén tért el a környékétől, amikor IV. László Rofain bánnak adományozta őket. A bán után a birtokokat Dózsa nádor örökölte s így a debreceni uradalom jobbágyfalvai közé kerültek.⁹¹ A XIV. század végén Tépének sikerült ebből a közösségből kiszabadulnia s középnemesi birtok lett, Derecske sorsa azonban végig Debrecenhez kapcsolódott.⁹² Az egykori királyi területen az új birtokosok később is folytatták a telepítés munkáját. Így keletkezett a XIV. században a debreceni Dózsafiak földjén Vámospércs és Nyíracsad között Buzita.⁹³

A XIII. században az Érmelléken nemcsak az ismertetett négy nemzetség terjeszkedett a királyi uradalom rovására, hanem a megyében gyökértelen, távoli családok is szereztek egy-egy falunyi birtokot maguknak. Ilyen volt Debrecen mellett a Miskolcz nembeli Torna később Boldogfalvának nevezett birtoka, melyet előbb a Hontpázmányok, majd pedig Debrecen ura, Rofain bán vettek meg.⁹⁴ Ez esetben csak a föld volt a királyé, a falut a XIII. század derekán az említett Torna alapította. A dunántúli Osl nemzetség hihetőleg tagjának, Benedeknek váradi püspöksége idején (1231—42) szerezte meg az Ér mellett fekvő, még a XIII. század előtt kialakult Keserút.⁹⁵ A Csák nemzetség Selénddel gyarapította birtokait, Kokad és Nagyléta pedig az Abák, illetve a Pécz nembeli Marcaliak kezébe került.⁹⁶ A XIV. század elején a tevékeny Telegdi Csanád, később esztergomi érsek, igyekezett a megye tekintélyes, de hegyes része felett rendelkező családjának síkvidéki birtokokat szerezni. 1321-ben a szatmár-bihari királynői birtoktestből megkapta az akkor Szatmár megyéhez tartozó Érvasadot.⁹⁷

⁸⁹ 1219: VárReg. 185.

⁹⁰ L. o. lt. Metal. Bihar. 4.

⁹¹ 1311: Zichy, I. 133. l.

⁹² 1421: Károlyi, II. 62. l.

⁹³ 1380: L. o. lt. 35.

⁹⁴ 1289: Wenzel, IX. 507. l. — 1299: Wenzel, X. 357. l.

⁹⁵ 1215: VárReg. 141. — 1307: Dl. 31063. — Bunyitay, I. 99. és k. l.

⁹⁶ 1281: Wenzel, IV. 234. l.

⁹⁷ Fejér, VIII/2. 298. l.

Ezek a nemzetségi birtoktöredékek magánosan állottak az őket mindenfelől körülvevő középnemes-falvak között és így sorsuk nem lehetett más, mint vagy a szomszédos nemesek tulajdonába jutva, azokhoz hasonulni, vagy pedig valami közelebbi egyházi, illetve világi nagybirtok védőszárnya alá helyezkedni. Különállásuk egyik esetben sem volt fenntartható. Így jutott a váradi káptalan és püspökség több faluban birtokhoz s így szerezték meg például a Seléndiek Kokad egy részét.⁹⁸ A nemesség, ha kellett, erőszakosan is próbálkozott hozzájutni a távol élő gazdák birtokához. Tipikus példa erre az erdélyi püspök Bagamér melletti, Barátpüspöki nevű falujának esete, melyet félszázadon át pusztítottak,⁹⁹ határát foglalhatták, míg csak a váradi püspökség meg nem szerezte.

Királyaink kegyességéből a birtokok új elosztása után a már többször említett szatmár-bihari királynői uradalom falvai főként az egyháziak vagyont gyarapították. Az érmelléki egyházi birtokok ennek a felbomlott szervezetnek a nyomait örözik és határozottan állíthatjuk, hogy az egyház mint telepítési tényező itt már nem jutott szerephez. Az egykori királyi ispánságban is külön egységet alkotó királynői uradalom a Cserhát dombjainak nyugati peremén egészen a szentjogi konvent törzsbirtokaiig nyúlt le. Benépesítése a XII. század végére lezárult. Asszonyvásár, vagy amint nevét először feljegyezték, „királynéasszony vására” (Forum Reginae)¹⁰⁰ a jó települési lehetőségeket nyújtó érmelléki promontóriumra épült a XII. század elején.¹⁰¹ Vámja révén már a század végén a vidék egyik legértékesebb községe, úgyhogy a király, amikor a bihari, békési, zarándi vásárvámokat a váradi egyháznak adta, az ittenit és még néhány nagyobb helységét továbbra is magának tartotta meg. Az 1321-ben eladományozott Érvasad mellett állott a szintén Szatmár megye területén kialakult Piskolt. Míg Asszonyvásár később a váradelőhegyi konvent birtoka lett, Piskolt nagyobb részét a szentjogi apátság kapta meg.¹⁰² Semmi sem szól ellene, hogy Bogyoszló is királynői falu volt

⁹⁸ 1448: L. o. lt. Stat. S. 194.

⁸⁹ 1369: Tört. Tár. 1889. 766. és 767. l.

¹⁰⁰ 1203: Anjou, IV. 292. l. — Szentpétery, 207. és 1595.

¹⁰¹ Ismerünk egy 1268-ban kelt oklevelet Thoboli Ilarus fia, Marezell és Jakab tárnok Ahsunwasara terra-ra vonatkozó egyezségéről. (Tört. Tár., 1896. 505. l.) Ennek értelmében a birtok északi része, mely azelőtt magvukszadakt királyi hírnököké (precones) volt, Marcelnek, a déli része pedig, mely hajdan a királyi tárnokoké volt, Jakabnak jutott. Megyénkben volt Toboly község, melyet később kisenemesek laktak, Asszonyvásár közelében pedig szintén kisenemes Tárnok falu állott. Bár az oklevél nem említi megyét s az egyezséget Myke fehérvári éneklőkanonok közvetítette, akinek azonban nem feltétlenül kellett Fehérváron tartózkodnia, valószínű, hogy az adatok a biharmegyei községre vonatkoztatandók.

¹⁰² 1458: L. o. lt. 27. — 1466: Bánffy okl, II; 74. l.

és a váradi püspök csak az uradalom bomlása után jutott hozzá. Az eddig említett települések közül Vasad és Asszonyvásár határozottan magyar nevű, Piskolt ismeretlen eredetű, Bogyoszló pedig magyaroknál is használatos szláv személynév.¹⁰³ A két utóbbi megülőit is nyugodtan vehetjük magyaroknak. Határozott adataink vannak azonban arra, hogy a központi hatalom a terület benépesítésénél idegeneket is felhasznált. Bizonyosság erre Szalacs multja. Neve szlávul sólerakodóhelyet jelent,¹⁰⁴ amiből látszik, hogy a legrégebb időtől kezdve erre vitt a désvidéki sókereskedelem útja. A honfoglalóknak kellett itt találniok valami szláv települést, legalább annyi lakossal, amennyi a falu nevét és a sókereskedelemben játszott szerepét átörökíteni képes volt. A környék viszonyainak ismerete alapján feltehetjük, hogy ez a szláv alapréteg már legalább is erősen keveredett a színmagyar környezettel, amikor a királyi ispánság, hihetőleg a XII. század közepi német bevándorlókból ide is telepített egy csoportot. Nem új alapításról volt szó, hanem a meglévő község mellételepítéssel való növeléséről. Határozottan tanúsítja ezt a város szervezete: Két részből állott, mindegyike külön plébániatemplommal, sőt az egyik rész Középszolnok megyébe tartozott, a másikat pedig Biharhoz számították.¹⁰⁵ A kettősség csak a XV. század elején, a város magánkézre kerülése után, szűnt meg. Az itteni németiségre határozott adataink vannak. 1215-ben Pál fia Pósa, amikor rá akarják bizonyítani, hogy ő is a szolnoki vár jobbágya, azzal vágja ki magát, hogy ő szalacsi szabadnémet.¹⁰⁶ Az 1236-ból keltezett, hamis dési kiváltságlevél szerint, a király a szatmári és szalacsi hospesek jogait adja a désieknak.¹⁰⁷ Bár az oklevél diplomatikailag nem hiteles, annyi mindenestre így is következik belőle, hogy a hamisítás időpontjában a közvélemény valami kapcsolatot látott a két város között. A szatmári németek hagyománya szerint őket Gizella királyné hozta ide.¹⁰⁸ Ilyen messzire visszanyúló kapcsolatokra Szalacs és Szatmárnémeti között nem gondolhatunk. A bevándorló németek száma sokkal kisebb lehetett, mint az őslakosságé, hiszen településük még önálló nevet sem kapott. Elmagyarosodásukat jól meg-

¹⁰³ Kniezsa I. szíves közlése.

¹⁰⁴ Kniezsa I. szíves közlése.

¹⁰⁵ Bunyitay, III. 303., I. jegyzet. — Az oklevél eredetije Bunyitay (I. 227. I. jegyzet) szerint a váradi káptalan levéltárában van (I. Fejér, X/4. 614. l), de ott közelebbi jelzet hiányában nem volt fellelhető. Létezését nincs okunk kétségbe vonni, mert adatai máshonnan is igazolást nyernek. (Pl. Lukcsics, II. R. 208.)

¹⁰⁶ VárReg. 127.

¹⁰⁷ Wenzel, VIII. 9. 1. és Szentpétery I.: V. István ifjabb királysága. (Századok, 1921. 82. és k. l.)

¹⁰⁸ Endlieher, S. L.: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Sangalli, 1849. 426. l.

világítja a város vezetőségének 1359-ből ismeretes névsora, melyben a magyarság határozott többségben van.¹⁰⁹ A folyamatot meggyorsíthatta az is, hogy a tatárjárásban megritkult németiségnek nem volt utánpótlása. A XV. század óta fennmaradt névsorok teljesen magyarnak mutatják a lakosságot, csak a határnevekben maradt halvány nyoma a beolvadt németiségnek.¹¹⁰ A XV. század elején a váradi káptalan tulajdonába jutva, földesúri város lett, kiváltságai elvesztek s ezzel leomlott minden válaszfal, mely addig a színmagyar környéktől védte: a magyar tenger végleg összechapott a kis német népsziget felett.

Pedig Szalacs nem állott teljesen egyedül az idegen környezetben. Szomszédságában két falu is volt, melyeket német alapításúaknak tarthatunk: Ottomány és az elpusztult Herczygh. Első telepeseik a szalacsi németek után, de még a tatárjárás előtt kerülhettek ide, bár az sem lehetetlen, sőt Herczygh esetében egyenesen valószínű, hogy Szalacsról települtek. Soruk azonban Szalacsétól külön úton haladt. Lakóikat nem védtek kiváltságok, korán magánkézre kerültek s az azonos életforma következtében feloldódtak a többségben. Elmagyarosodásukat a tatár pusztítás is meggyorsíthatta. Herczygh mindenestre ekkor vesztette el lakosságát és olvadt be pusztaként Szalacs határába. Ottomány már a tatárjárás előtt magánbirtok volt, mert 1283-ban Buna fia Butmer és fia Buda azt állították, hogy őseik, „proavi ipsorum” is birták.¹¹¹ A XIV. században a Zólyomiak színmagyar falvai közé kerülve, a németiségüket addig megőrzők is felszívódtak.

Az ereje teljében lévő királyi ispánság a németek mellett más idegeneket is beállított a táj hasznosításának általa irányított munkájába. A központi hatalom által iderendelt telepések alapították Érolaszit a XII. században. Bebizonyított ténynek vehetjük, hogy a régi nyelvhasználat az „olasz” alatt nem itáliait, hanem általában latin eredetűt, főként pedig franciát, vallont értett.¹¹² Megyénkben Váradolaszin kívül még három vallon alapítású falu van: Mező-, Vizes- és Kötegyán. Feltevéssünket, hogy t. i. Érolaszi első lakói vallonok voltak, támogatja a község határában néhányszor említett Falkamar, Folkmar puszta neve. A név ugyan német eredetű, de a franciáknál is gyakori.¹¹³ Világos tehát, hogy a jelen esetben a névadókban francia-vallonokat, nempedig németeket kell keresni. A királyi

¹⁰⁹ Károlyi, I. 242. l.

¹¹⁰ 1397: L. o. lt. Metal. Bihar. 12.: Hentzkuthafew, Herczygh.

¹¹¹ Wenzel, IV. 261. l.

¹¹² Auner M.: Latinus. (Századok, 1916. 28. és k. l.) — E. Németh: Les colonies françaises de Hongrie. (Études Françaises. No. 15.) Szeged, 1938. — Bárczi G.: A középkori vallon—magyar érintkezésekhez. (Századok, 1937. 399. és k. l.)

¹¹³ Kniezsa I. szíves közlése.

uradalom bomlása után a falu magánbirtok lett, talán mindjárt az Olaszi családé, mely később példája a jómagabíró, se nem szegény, se nem gazdag érmelléki nemes familiáknak. Az idegen telepesek itt is éppen olyan gyorsan beolvadtak a magyarságba, mint a három Gyán lakói, de a folyamatot, adatok hiányában, nem részletezhetjük. A XVI.-századi névsorokból kitűnő keveretlen magyarság sejteti, hogy a fejlődés századokkal korábban lezárult. Olaszi határában alakult ki a tatárjárás előtt Máriamagdolna és a XV. század elején Gyülvész. Ha az előbbi még nem is, de a második minden bizonnyal az Olasziak alapítása. Egyik sem volt népes, fejlődésképes település.

A gazdagabb, de az ősoktól szerzett birtokok határán túl nem emelkedő család típusát a Kerekiekben szemlélhetjük. Fészük a Székelyhid melletti mai Kiskereki, melyet várjobbágy őseik a királyi uradalom területéből kaphattak. Tehetősek lehettek, mert 1262-ben a johannitáktól megvásárolták Éradonyt és a szatmári Vezendet.¹¹⁴ Az ő telepítésüknek tartjuk a XIII. század végén Kerekiből kivált Felsőkerekit, mely mint önálló falu, az egész középkorban fennállott. Ebből a családból való az a XIII. század végén élt Gál, latinosan Gallus, akitől Gálospetri melléknevét kapta. 1291-ben Kerekiben és Petriben is szerepelt egy Gallus nevű birtokos, akinek a Kereki familiából való származását azért is bizonyosnak vehetjük, mert Gálospetri a XIV. század elején oklevelekkel bizonyíthatólag a Kerekieké volt.¹¹⁵ Valószínű, hogy ezt a falut is készen kapták a szatmári királyi uradalomból és ennek az emlékeként tartozott egészen 1412-ig Szatmár vármegyéhez.¹¹⁶ Miután a Telegdiék a XIV. század elején Vasadon és Tarcsán megvetették a lábukat, a Kerekiek lassan kiszorultak Petriből és a község a nagybirtok része lett. Közeli rokonságban állottak velük és ugyanabból a társadalmi rétegből származtak a Keresztúron és Kőbölkúton birtokos nemesek. Sorsuk azonban mégsem volt egy, mert különösen a Keresztúriak a középkor végére egészen elszegényedtek és a Kőbölkútiak sem terjeszkedtek túl egyetlen falujuk erdős-dombos határán.¹¹⁷

Egészen más utat tett meg az Albisi család, mely messze kiemelkedett környezetéből. A XV. századtól kezdve nagy szerepet játszó Zólyomi familia származását meglehetősen sűrű homály borítja. Az mindenestre bizonyos, hogy nem nemzeti származású. Eredete megismeréséhez birtokai történetén át visz az út. Azt találjuk, hogy óriási kiterjedésű uradalmának minden faluja, az egy Albis kivételével, királyi adományként vagy későbbi vásárlás útján jutott kezére. Birtokai törzsét a

¹¹⁴ Károlyi, I. 2. l.

¹¹⁵ 1291: Jakubovich, 222., 299. l. — 1321: Wesselényi. — 1342, 1364: Zichy, II. 11. l. és IV. 631. l.

¹¹⁶ 1412: Wesselényi.

¹¹⁷ 1333: Teleki okt., I. 45. l. — 1480: Kemény J. Dipl. Trans., IV. 421. l.

Gutkelek egyedmonostori ágának kihaltával a koronára szállott diószegi uradalom alkotta, melyet 1393-ban kapott adományul.¹¹⁸ Albisi Márton fia Dávid talán mint apród került Zsigmond király közvetlen környezetébe és bizalmát megnyerve, befolyását családja vagyonának növelésére fordította. 1400 körül zólyomi ispán lett¹¹⁹ és ettől kezdve a rokonok, szomszéd nemesek az ő magas tisztségére emlékezve kezdték a közülük kiemelkedő családot Zólyominak nevezgetni. Dávid fia Tamás apja nyomdokaiba lépett és mint a király-császár magyar kíséretének tagja, Európa legkülönbözőbb részein szolgált urát.¹²⁰ A bőkezű király hosszú országlásának végére az Albisi-Zólyomiak az Érmellék legnagyobb birtokának lettek az uraivá. Később is, amikor Székelyhídon vagy Diószegen laktak, az albisi templomba temetkeztek, ami mutatja, hogy egykor csak Albis volt az övék és ez a származási helyük is. A környék birtokviszonyaiból világos, hogy egykor Albis is királyi föld volt s nagyon valószínű, hogy az egyfalus Albisiak ősei a környék többi nemes családjához hasonlóan, valami kapcsolatban állottak a királyi ispánsággal.

A XV. század elején kialakult és friss terjeszkedési kedvvel teli Zólyomi uradalom szintén hozzájárulhatott, hogy az Érmelléken nem fejlődhetett ki a déli kisnemesi vidékhez hasonló falutömb. A szegényedő, anyagi zavarokkal küzdő, megmegröszkült nemes szomszédok közül soknak a része átcsúszott a Zólyomiak kezébe, akik aztán a telkekre jobbágyokat ültettek. Így vetették meg a lábukat Felapátiban, Keresztúron, Semjénben, stb. Ezek alapjait is — Pelapáti kivételével — a királyi uradalom rakta le, de nemes lakóik később meglehetősen elszegényedtek. A Zólyomiak a már betelepült vidék arcának gazdagításához csak Csatár — később Oláhcsatár — alapításával járultak hozzá. Uradalmuk magyar jobbágyai ülték meg a XV. században, de a XVI. század derekán románokat is hoztak melléjük.¹²¹ Az új telepések, a névsorok bizonyossága szerint, kisebbségben voltak a magyarokkal szemben és sorsuk a biztos beolvadás lett volna, ha a török pusztítás meg nem semmisíti a megyében legnyugatabbra eljutott kis román néptöredéket.

Amíg az egykori érmelléki királyi telepítésű falvak nemes lakossága sorsának egyik véglete a Zólyomiak gyors felemelkedésében szemlélhető, addig a másik végletet az alábbi néhány falu élete képviseli. Az egyébként nem gazdag okleveles anyag tudósításaiból egy kisebb falucsoport bontakozik ki, melynek eredete az előbbi középnemes-tömbével azonos lehetett, de sorsa mégis egészen másként alakult. A községek nem

¹¹⁸ M. Tört. Tár, IX. 125. 1.

¹¹⁹ 1403: Vécsey, f. II. 102: „pridem comes noster Zoliensis.

¹²⁰ 1417: Vécsey, f. II. 162. (1421. é. á. i.)

¹²¹ 1484: L. o. lt. 13. — 1552: dica.

jómagukbíró, hanem szegény nemescsaládoké. Nem népes jobbágyfalvak, hanem alig néhány nemes portából álló telepek. Kis határok, minden terjeszkedési lehetőségtől elzárva, elégtelen nagyszámú lakosság eltartására. Mindent összevéve, legtöbb hasonlóságot a déli kismemes-falvakkal mutatnak. Eredetük, mint a szomszédos szatmári kismemes vidéké is,¹²² a királyi ispánság telepítéséig nyúlik vissza. Semjén különállása a Turul nemzetség birtokainak a kellős közepében csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy a királyi uradalom bomlásakor már későbbi szegény gazdáié volt. A Mihályfalva mellett állott Tárnok, mint neve is mutatja, a királyi tárnokoké, akiknek itteni szerepléséről több adatunk maradt.¹²³ Salamon a XIII. század elején a Zóvárd nemzetségé, amelyhez szintén adományból juthatott, a század végétől kezdve pedig Kopasz nádor adorjáni várnagyáé és annak leszármazottaié.¹²⁴ A homo regiusok közt szereplő lakóinak nevéen kívül alig maradt valami emlék az Értarcsa melletti Kencséről, melyet kapcsolatok fűztek a szatmári kismemesekhez.¹²⁵ Császló, Mikola és a Köbölkút melletti Mindszent sorsát még kevésbé ismerjük. Ezek a falvak, minthogy nem összefüggő egységet alkottak, hanem erősebb szomszédok vették körül őket, lassan egy-egy gazdagabb család terjeszkedésének estek áldozatul. Így lett Semjén, Császló, Mikola és részben Keresztúr a Zólyomiaké, Tárnok a Turul nemzetségé.

6. Már majdnem teljesen a Berettyó völgyében, az ú. n. Hegyközben feküdt a szentjogi apátság törzsbirtoka. Szentjobb körül fekvő falvaik minden bizonnyal azon a területen alakultak ki, melyet Szent László adott a monostornak.¹²⁸ Az apátság birtokainak összeírása az 1172 körüli időből reánk maradt,¹²⁷ de olyan rossz másolatban, hogy egyetlen nevet sem tudunk megnyugtatóan azonosítani. A szent jobbot rejtegető Mercurius¹²⁸ bizonyára nem valami sűrűn lakott vidékre menekült, hanem az ország gyéribb népességű részein számított biztos bújóhelyre. Bár a Berettyó alsóvölgye a XI. század végén már semmiesetre sem lehetett lakatlan, az apátság falvait mégis a barátok telepítésének tartjuk. Legrégibb falujuk mindenesetre a központ, Szentjobb, középkori néven Szentjog

¹²² Maksai Ferenc szíves közlése.

¹²³ 1291: H. O., VI. 360. l. és VII. 291. l. — 1268: Tört. Tár. 1896. 505. l.

¹²⁴ 1214: Vár. Reg. 68. — 1306: Anjou, I. 107. l.

¹²⁵ 1338: Károlyi, I. 128. l. — Századok, 1888. 747. l. Jelentés.

¹²⁶ A monostor történetére l. Bunyitay II. 317. és k. l. és A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. XII. b. kötet, 141. és k. l.

¹²⁷ Fejér, VIII/6. 96. l. — L. Szentpétery 121, 124, 1680.

¹²⁸ Hóman-Szekfű, I. 289. l. szerint Mercurius a Katapán nemzetségből származott. A terület azonban, ahova Mercurius menekült, semmiesetre sem lehetett a Dunától északra birtokos nemzetség tulajdona. L. Karácsonyi: Nemzetségek, II. 327. l.

volt. Csanálos és Csohaj már később, a Berettyó másik partjára települt, legvégül pedig Szentmiklóst alapították a Cserhát erdős dombjai között. Az említett birtokösszeírás jól mutatja a települések XII. századi állapotát: akkor már egész sereg kézműves is volt a földművelő elemek mellett. Talán az ekkor felsorolt erdőővők (custodes nemorum) alapították a későbbi Szentmiklóst. Mint minden egyházi birtokon, ahol nem fenyeget a káros túlságos osztódás, a birtokosok elszaporodásának és elszegényedésének veszélye, a jobbágylakosság nyugodtan terebélyesedhetett. Ez pedig a jelen esetben a színmagyar jobbágyság állandóságát jelentette.

	Személynevek					Földrajzi nevek		
	Középkori		XVI. századi			M.	I.	B
	M.	I.	B.	M.	B.			
Albis — — — — —	41	—	6	45	4	—	—	—
Felapáti — — — — —	—	—	—	30	3	—	—	—
Asszonv vásár — — — — —	21	—	7	33	4	—	—	—
Barátpüspöki — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Boldogfalva — — — — —	—	—	—	32	6	—	—	—
Bogyoszló — — — — —	3	—	1	45	2	—	—	—
Buzita — — — — —	1	—	—	—	—	—	—	—
Csalános — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Csanálos — — — — —	—	—	—	18	1	—	—	—
Oláhcsatár — — — — —	—	—	—	29	19	—	—	—
Császló — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Csohaj — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Derecske — — — — —	9	—	2	10	3	12	—	1
Farnos — — — — —	—	—	—	31	25	—	—	—
Gyülvész — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Nagykágya — — — — —	1	—	4	39	12	—	—	—
Kencse — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Kiskereki — — — — —	34	—	14	19	2	4	—	—
Apátkeresztúr — — — — —	1	—	—	—	—	2	—	—
Keserű — — — — —	30	—	7	51	6	—	—	—
Kokad — — — — —	14	—	6	—	—	—	—	—
Köbölkút — — — — —	4	—	5	30	15	—	—	—
Köteles — — — — —	6	—	1	—	—	4	—	1
Nagyléta — — — — —	4	—	9	9	—	2	—	—
Máriamagdolna — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Mikola — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Mindszent — — — — —	2	—	—	—	—	—	—	—
Érolaszi — — — — —	—	—	—	35	7	1	1	—
Pac — — — — —	5	—	—	—	—	1	—	—
Gálospetri — — — — —	2	—	—	48	3	3	—	2
Mikepércs — — — — —	42	—	14	—	—	39	—	—
Piskolt — — — — —	93	—	43	88	10	1	—	1
Salamon — — — — —	—	—	2	—	—	—	—	—

	Személynevek					Földrajzinevek		
	Középkori			XVI. századi		M.	I.	B.
	M.	I.	B.	M.	B.			
Sáránd — — — —	18	—	12	3	2	—	—	—
Selind — — — —	1	—	3	40	6	—	—	—
Semjén — — — —	4	—	—	—	—	—	1	—
Szalacs — — — —	20	—	9	240	37	9	1	2
Szentjobb — — — —	17	—	6	44	7	—	—	—
Szentmiklós — — —	3	—	1	22	3	—	—	—
Szepes — — — —	35	—	8	—	—	9	—	—
Tárnok — — — —	47	—	13	—	—	1	—	—
Tépe — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Érvasad — — — —	3	—	—	—	—	—	—	—
	461	—	173	941	: 177	88	3	7

A fenti adatok határozottan mutatják, hogy ezek a falvak semmivel sem voltak kevésbé magyarok, mint a vidék már megismert községei. A 44 falunév közül csak három mutat idegen lakosságra (Csatár, Császló, Szalacs),¹²⁹ Torna-Boldogfalva ugyanis, mint említettük, Miskolc nembeli, tehát magyar telepítőjétől kapta nevét. 11 község neve nem mutat határozott nyelvi jelleget,¹³⁰ de leszámítva Olaszit és Ottományt, ezek is hihetőleg magyaroktól nyerték elnevezésüket.

¹²⁹ Kniezsa I. szíves közlése.

¹³⁰ Buzita, Csohaj, Kokad, Léta, Érolaszi, Ottomány, Pac, Piskolt, Mikepércs, Sáránd, Selind.